

Hledání jistoty a fundamentalismus

Jan Heller

Hledání jistoty je jedním z nejpříznačnějších rysů naší současnosti. Žijeme v době hlubokých otřesů a změn, které si však uvědomujeme jen částečně. Jejich důsledkem, často přehlíženým, je ztráta vnitřních jistot, které jsou svorníkem mravního řádu společnosti a bez nichž lidský život ztrácí cenu, smysl i cíl.

Toto zjištění ovšem není nové. Někteří myslitelé nové doby se pokoušeli tuto situaci rozebírat nebo dokonce i řešit. Některé analýzy se zdají být pronikavé, ale východiska, k nimž radí, se ukazují převážně jako neúčinná. Asi proto, že kořeny této krize jsou hlubší nežli se většinou předpokládá. Souvisejí totiž s krizí našich představ o světě.

Věda posledních staletí se pokusila předložit ucelený světový obraz, který umožnil oslňující rozvoj techniky. Ten sám o sobě jistě není špatný, zvláště je-li uplatňován s potřebnou odpovědností.

Tento obraz se však jakýmsi nedorozuměním stal životní základnou mnoha lidí nové doby. Vymezil jejich horizont a způsobil, že začali odmítat vše, co tento horizont přesahuje. Tak se sami ocitli jakoby v jeho zakletí, v jeho moci. Ale tento obraz se nyní rozpadá, není-li dokonce už v troskách. Kdo se snaží sledovat alespoň poněkud špičkovou astronomii, fyziku či biologii, je až zděšen, co vše se zde z jistot vědecké ocitlo v pohybu. Pokusme se to převést na společného jmenovatele: Byla-li pozitivistická stanoviska před sto lety pokroková a ukazovala kupředu, jsou dnes hluboce nevěrohodná a nabývají stále víc charakter přežitku minulosti.

Taková výpověď jistě zjednodušuje skutečnost, která je ovšem mnohotvárnější a pestřejší. Ale jedno je jasné: Prožíváme na všech stranách hluboké zpochybňování stávajících koncepcí, a tím i vpád nejistoty. A v lidech se rozvíjejí obranné mechanismy. Lidé malého rozhledu se jen o to usilovněji snaží setrvat u jistot vědecké. Široké davy propadají noetickému i etickému relativismu. Jen velcí duchové se ve stopách Sókrata opovažují připustit, že nevíme skoro nic. To, co jsme zatím každý ve svém oboru ohledali, neodvažují se ani říci „zjistili“, jsou maličké začátky opravdového vědění. A tak ti, kdo hledí dál a hlouběji, vědí, že nelze setrvat u starého světového obrazu. Ale vědí také, že je předčasné přijít s novým. Úkolem dne je unést otevřené otázky a neodpovídat na ně nevěrohodně, ani tradičně, ani předčasně.

Jenže jak unést nejistotu, která z toho roste? Právě ti vnímaví jsou nejmíc zneklidnění, protože tuší, že agnosticismus, do něhož může tato nejistota vnitřně vyústit, vede ve svých důsledcích k etickému nihilismu, a tím k takovému stavu společnosti, který nakonec znamená nejdříve morální a potom možná i fyzickou sebevraždu lidstva.

A není to, co prožíváme v dnešním světě – stupňování zločinnosti, agreivity, bezohledných nacionalismů atd. – už dokladem tohoto rozpadu mravních hodnot a signálem šíření etického nihilismu?

Máme snad narychlo vykonstruovat a zavést nějaké nové jistoty? Jsou lidé, kteří po takovém řešení volají. Ale nezapomeňme, právě o to se pokoušely všechny totality. Jak dopadly, víme. Jen nemnozí vědí, že nová a pravá jistota musí být něco živoucího, ne mrtvého, něco co roste jako květina, zraje a vydává plody. Proto je třeba dnes především čelit falešným jistotám a učít se čekat.

Lidem se ovšem většinou čekat nechce. A tak když žízni po nové jistotě, snadno naletí. Namísto aby v odvaze přijímali a unesli svou nejistotu, aby nestáli únavou v hledání jistoty pravé a věrohodné, jsou hotoví nakoupit si u pouličních kramářů různá šidítka a náhražky. A ta hlavní náhražka, která se dnes nabízí nejčastěji a prodává nejuspěšněji, je fundamentalismus ve všech podobách, náboženské i politické, národní i ideologické. A zde jsme u hlavního tématu tohoto článku a zároveň u jednoho z předních úkolů České společnosti pro studium náboženství, totiž odhalovat a pranýřovat fundamentalismus všeho druhu a ukazovat také proč, totiž kam vede.

Ale vysvětleme si nejdříve pojmy. Co rozumíme výrazem fundamentalismus? Postoj, ve kterém se pravda stala vlastnictvím člověka, který pak může v jejím jménu v samolibé svrchovanosti soudit a třeba i vraždit všechny ostatní, kdo se jeho pravdě nepodřizují a kdo ji nevyznávají. V tomto pojetí je tedy fundamentalismus opakem tolerance. Je to taková podoba jistoty, přesnější vlastně sebejistoty, která odmítá a nepřipouští kritickou reflexi toho, co hlásá. Nezáleží na tom, že taková ztuhlá a často křečovitá jistota bývá jen přikrovem nad vnitřní nejistotou, způsobem, jak vlastní utajovanou nejistotu popřít, jak se jí zbavit.

Fundamentalismus se ovšem vyskytuje v rozličných podobách. Byl bych velice rád, kdyby po této úvaze, psané v obecné rovině, následovaly poučené a kritické analýzy různých fundamentalismů, jejich příčin i důsledků. Myslíme, že tu je řada užitečných témat pro diplomové nebo i dizertační práce v oboru religionistiky, sociologie, filozofie i psychologie, a ovšem i teologie. Soutředěně úsilí na tomto poli by nám mohlo pomoci rozvíjet u nás doma i ve světě vůbec zdravé ovzduší sebekritické a otevřené tolerance, nezbytné pro budoucnost lidstva.

Nicméně není to snadný úkol. Každá analýza jakéhokoli fundamentalismu je riskantní podnikání. A to dokonce hned několikerým způsobem. Předně se její autor, sám třeba nevědomky zaujatý více než zdrávo, může mýlit.

Nemá-li sám propadnout jakémusi fundamentalismu třeba ve zjemnělé podobě, je třeba, aby byl vždy bez vší ješitnosti a samolibosti hotov přijmout věcnou kritiku a opravit své dřívější stanovisko.

Další nebezpečí spočívá v tom, že můžeme zranit mnoho upřímných zastánců něčeho, co se v jejich pohledu jeví jako trvalá a poslední pravda, za kterou jsou hotovi třeba i trpět a umírat. Proč? Nemusí být vini sami. Třeba jim právě to, co zastávají, to, čemu byli vyučováni, zakazuje jakýkoli kritický rozbor příslušného systému. Pak je věc dvojnásob nebezpečná, protože takový systém se osvědčuje jako fundamentalistický z podstaty. O to hlubší, pozornější a pronikavější musí být jeho analýza.

Ale možná, že jen nepřemýšleli, třeba nedokázali přemýšlet o tom, co zastávají. Třeba jejich vnitřně opravdová, leč jednoduchá myšlenková struktura znesnadňuje rozlišovat mezi poslední pravdou a jejím lidským, vždy nedokonalým pochopením. Jsou-li kritizováni, ztrácejí svou jistotu, propadají bytostným pochybnostem a třeba se i blíží k zoufalství. Pokus o analýzu fundamentalismu nepovažují za pouť za vyšší pravdou, nýbrž za její vyvracení a rozbíjení, které je vnitřně znejistuje a rozkládá. Nejsou hotovi připustit, že pravda, kterou se domnívají vlastnit, není pravda nejvyšší a poslední. Od nich se ovšem kritik fundamentalismu chvály nedočká. Ale co s nimi? Asi totéž, co s malými dětmi: Učit je trpělivě, krůček za krůčkem, jako matka učí dítě, že svět je větší, než jeho představa o něm.

Zvláštní nebezpečí však leží jinde, totiž tam, abychom svou kritikou nedělali to, z čeho nás ta předchozí skupina podezřívá: Abychom nezpochybňovali vůbec vše a stali se tak chtě nechtě spojenci agnosticizmu, a tím vlastně a vposledku propagátory etického relativismu, skutečného vyprázdnění všech mravních hodnot a jistot.

A zde vyvstává nejzávažnější otázka této úvahy: Je někde nějaká hranice, kterou je třeba respektovat, aby se náš zápas proti falešným jistotám, tedy proti fundamentalismům, nestal zápasem proti jistotě vůbec, nýbrž aby zůstal právě zápasem o pravou jistotu, novou, hlubší, věrohodnější? Jak proplout mezi Scylou zhoubné nejistoty a Charybdou stejně zhoubné jistoty?

Jsem přesvědčen, že tu cesta je, ovšem úzká. Vyjdeme z toho, že agnostik, popřerač pravdy, a fundamentalista, „vlastník pravdy“, jsou si oba v jednom podobní: Mají za to, že pravda, kterou nevlastní, už není pravda, alespoň ne pro ně. Jejich svět se sestává jen z toho, co sami vlastní. Ale právě to je omyl. Je zcela logické, že může existovat i něco, co nevlastním, čeho nejsem tvůrcem a pánem, ale co tu přesto je. Přesněji: Co není ve mně a ze mně, ale co je nade mnou a přede mnou, za čím jdu a co teprve hledám, čemu se otevírám a odevzdávám. Jsem přesvědčen, že celý život a všechno jsoucno tu má smysl a naději jen proto, že existuje pravda, kterou nevlastním, ale hledám, kterou tedy nevytvářím, ale která tu byla dříve než já; které se otevírám, ale kterou neovládám; ke které se vztahuji a které se odevzdávám.

Neříkám tu ovšem nic nového. Něco podobného říkal už Sókratés, když zápasil se sofisty, a mnozí myslitelé po něm. U nás ukazoval tímto směrem Masaryk a Rádl, Patočka a nyní Havel. Kolem pravdy, která přesahuje mé já, krouží celé životní dílo výrazného filozofa naší současnosti Ladislava Hejdánka.

Ale nechci se dovolávat známých jmen a zdržovat čtenáře citáty. Jde mi docela prostě o to, aby náš zápas proti všem fundamentalismům byl zápasem ve jménu pravdy, nikoli ve jménu agnosticizmu a morálního relativismu. Jde o to, aby to byl zápas o novou, hlubší a ryzejší jistotu, která by nás mohla pronést bouřemi hlubokého zlomu, jímž procházíme.

Kudy tu vede cesta? Vyjděme od přírodních věd. Čím přesněji chci měřit, tím víc musím počítat s hranicemi přesnosti svého měření. A relativistický fyzik už musí započítat i své stanovisko, a tím vlastně jakoby vykročit z kruhu předmětných „eukleidovských“ jistot. Ovšem, i tam lze ještě počítat.

Jakmile se však ocitneme v oblasti ducha a v říši vztahů, platnost našeho poznání se prudce problematizuje. Jediná cesta k relativní objektivitě, a tím i k obecnější platnosti, se otevírá tím, když budeme započítávat co nejpečlivěji „své stanovisko“, tedy když budeme v sebekritickém odstupu rozebírat vlastní stanovisko a snažit se o minimalizaci vlastní zaujatosti, která je tu ovšem, zásadně vzato, přítomná vždy. A tím se ocitáme na cestě, na pouti za poznáním a pravdou.

Rád bych tu popsal svou metodu, svůj postup co nejzřetelněji. Spočívá v tom, že se předně snažím nepochybovat, že pravda je, ale nade mnou, přede mnou, jako horizont bytí, Bůh, jak chcete. Ale – a to je to druhé a stejně důležité – vždycky znovu pochybuji o tom, zdali je mé poznání postačující. A protože mé poznání nemůže být jiné než dílčí, předběžné a nedokonalé, zůstává má cesta za pravdou mým trvalým úkolem, poznáváním. Čím víc jsem už poznal, tím naléhavější se mi tento úkol stává. Jinak řečeno, otevírám se svrchované pravdě právě tím, že podrobuji kritické reflexi všechno, co je ve mně i kolem mně. A zvláště pak to, co mne od pravdy vzdaluje a brání mi v tom, abych se jí odevzdával vždy znovu bez podmínek a bez výhrad.

A tu se teprve jasně objevuje skutečný protipól fundamentalismu: Není jím pochybnost, totiž obecně a vůbec, nýbrž pochybnost o dostatečnosti vlastního poznání, sebekritická reflexe vlastního stanoviska a vlastních schopností. Tedy pochybnost vysoce konstruktivní.

Odtud se pak otevírá také výhled k otázce náboženské tolerance. Významný německý teolog Hans Küng se před časem vyslovil pro „abrahamovskou ekumenu“ Židů, křesťanů a muslimů, tedy tří náboženství, která se dovolávají Abrahama jako otce víry v jednoho Boha. Je to možné? Historie i současnost to zpochybňují. Ale přesto myslím, že má Küng zásadně pravdu. Taková ekumena bude ovšem možná až tehdy, kdy všechny proudy budou tak tolerantní, aby jejich vzájemný rozhovor byl nejen možný, nýbrž i plodný. Kdy to bude? Datum předvídat nelze, ale určitě to bude možné tehdy, až v těchto

proudech převládne kritická reflexe nad fanatismem a fundamentalismem, až zastánci všech tří proudů budou schopni otevřít se druhému, až v nich opadne pocit zpupného majetnictví pravdy, v jejímž jménu si vlastník pravdy může dovolit vůči druhému cokoli.

Ale nejde jen o „abrahamovskou ekumenu“ Küngova pohledu do vzdálené budoucnosti. Podstatně náročnější nežli rozhovor monoteistických systémů navzájem bude jejich kontakt s karmánovými systémy, v nichž Boha nahradil kosmicko-etický řád a kde je zrušen rozdíl mezi subjektem a objektem, tak závažný pro myšlení v rámci naší kulturní tradice. Většina zastánců karmánových systémů (špičku tu asi představují buddhisté) je sama tolerantní, na rozdíl od většiny současných muslimů a části křesťanů i židů. Tam však bude podmínkou plodného rozhovoru, aby se na obou stranách našli lidé, hotovi dát si relativizovat ve vzájemném rozhovoru i ty kategorie, které sami považovali dosud za výchozí a základní, a tak hledat společnou cestu dál v nové, vyšší či hlubší rovině.

Mnozí představitelé různých náboženských proudů nejsou a ještě asi dlouho nebudou k takovému rozhovoru ochotni přistoupit. Budou mít za to, že takový rozhovor by byl výprodejem pravdy, kterou zastávají, a že jeho důsledkem mohou být jen hlubší pochybnosti a další rozklad hodnot. Nevěří, že nás na konci našich cest za pravdou čeká rozevřená náruč poslední Jistoty. Proto mám odpor k rozhovoru se zastánci jiné víry za projev malověrnosti. Poslední, transcendentní pravda je přece jediná a nemění se a neubývá jí, jestliže ji chápeme nedokonale. Není třeba se o ni bát. Jestliže věřím, že mi z této poslední pravdy bylo dáno zahlédnout a poznat víc než těm druhým, pak bych se neměl bát osvědčit to v otevřeném rozhovoru. Odmítání rozhovoru prozrazuje vnitřní nejistotu. Žádná opravdová, věčná a tedy nezlovolná kritika není destrukcí pravdy, nýbrž pokusem dobrat se jí víc, než se mi dosud zdařilo, a dát si k tomu posloužit i tím, kdo třeba stojí na docela jiném stanovisku. Což když je ta údajně opačná strana jen věcí naší nedokonalé optiky? Všichni, kdo hledají pravdu opravdově, nemohou si být nakonec nepřáteli. Jejich hledačství je zavazuje k poslušnosti toho, co doufají najít.

V závěru bych chtěl ještě varovat před nedorozuměním. Tato hledaná pravda nad námi a před námi není pouhým součtem všech drobných pravd lidského života a lidských zkušeností. Nevzniká jejich scelením, integrací, ani není pouhou množinou všeho již stávajícího nebo ještě všeho možného lidského poznání. Kdyby tomu tak bylo, zbylo by nakonec zase jen na nás rozhodnout, co je v ní důležité a co nedůležité. Znovu bychom se stali jejími pány a podřídili ji člověku. A tak bychom se mezi sebou nedomluvili nikdy.

Pravá tolerance, která není lhostejností, předpokládá transcenci, vede k ní, odvíjí se z ní. Jen transcendentno, horizont bytí, jen ten První a Poslední sám má právo volat mne od toho, co mám, co už vlastním, k tomu, co je přede mnou, co je mým úkolem. Jen pojmám-li svůj život jako úkol, jsem chráněn

před tím, dělat si z druhých prostředky ke svým cílům. A právě jen tento úkol dává zase nazpět mému životu smysl a cenu, která překračuje jeho rozměr.

Zde vidím kořeny nové jistoty. Vyjadřovat ji budeme asi různě. Ale není nutné, abychom mluvili stejným jazykem, budeme-li si přitom navzájem naslouchat a nebudeme chtít ukřičet jeden druhého; chceme-li trpělivě vnímat a pochopit nejen to, co ten druhý říká, ale i to, co míní, a tak si navzájem pomáhat na cestě pravdy, jistoty a naděje. Tak ta pravá a poslední jistota není v nás, ale nad námi. Nemůžeme ji vlastnit, ale můžeme se na ní podílet, můžeme se o ni sdílet, můžeme za ní jít. Tak nás nerozděluje, ale spojuje.

Dnešní svět je zvláštní. Je v něm mnoho zmatku a strachu, násilí a křivd. Ale hledíme-li hlouběji, vidíme uvnitř podivuhodné vnitřní zrání: Konfese se přežívají, lidé se začínají dělit na hledače pravdy a vlastníky pravdy, na otevřené a uzavřené, na pokorné a zpupné, na tolerantní a na fundamentalisty. Na ty, kteří budoucnost odemykají nebo zamykají. A tak vzděláváme nebo ničíme vlastní zítřky.

3. 1. 1993

JAN HELLER